

УДК 343.9:343.37

Т.В. МЕЛЬНИЧУК, канд. юрид. наук,
доц., Національний університет «Одеська юри-
дична академія»

НЕГАТИВНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ У МЕХАНІЗМІ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Ключові слова: тіньова економіка, соціальний капітал, економічна злочинність, злочинна мережа

На тлі сучасних глобалізаційних процесів в економічній сфері неминуче відбувається «атомізація» соціуму. Як наслідок – в локальному історико-культурному контексті загострюється соціальна криза, опосередкована суперечностями між суспільними вимогами та індивідуальними цінностями, дисфункціями соціальних інститутів, диференціацією життєвого рівня населення. Поєднані з браком солідарності, відсутністю відчуття безпеки та фрустрацією ці фактори формують низхідну динаміку соціальних зв'язків та в найгіршому разі – соціальну ексклюзію. Між тим численні дослідження доводять, що запорукою економічного добробуту є не фінансовий капітал та навіть не інтелектуально-управлінські ресурси щодо його обслуговування, а ступінь довіри між учасниками ринку, здатність до співпраці задля досягнення спільного результату та тіснота комунікативних зв'язків між ними. Суспільний ресурс, пов'язаний із формуванням мережевих зв'язків, заснованих на згуртованості та довірі, отримав збірну назву «соціальний капітал». У кримінологічному ракурсі здебільшого висловлені окремі ідеї обернено-пропорційного зв'язку між індикаторами соціального капіталу та злочинністю: чим тісніші соціальні зв'язки та суспільна згуртованість, тим менша вірогідність відхиленої (кримінальної) поведінки та інших кримінологічних ризиків. Такі міркування інспіровані позитивними оцінками соціального капіталу. Парадоксальним є те, що соціальний капітал

може бути «приватизованим» носіями кримінальної активності та у результаті мати анти-суспільне забарвлення.

Категорія «соціальний капітал», введена П. Бурдье (1980) і розвинута Дж. Коулманом (1988) та Р. Патнемом (1995), була вдало екстрапольована у економічну, політологічну, культурологічну та інші площини. Зокрема, економісти звернулися до аналізу соціального капіталу у пошуках прогалини, без якої не вдається задовільним чином пояснити широке коло процесів у сфері господарювання. У таких пошуках на пострадянському просторі найбільш успішними стали В.М. Геєць, М.С. Горожанкіна, М.С. Дороніна, Є.С. Драгомірова, А.Т. Коньков, А.А. Конєв, Н.І. Ларіонова, М.Д. Лесечко, Ю.Р. Мішин, А.І. Нечипуренко, С.В. Ракша, А.М. Татаркота ін.

Дослідження кримінологічних аспектів соціального капіталу є більш популярним серед зарубіжних дослідників. Переважна більшість публікацій присвячена позитивним характеристикам цього ресурсу та його можливостям попереджувального, стримуючого впливу на порушення закону. І. Semih Akçomakta Baster Weel (2008) відзначають, що спільноти/міста з вищим рівнем соціального капіталу мають нижчий рівень злочинності; а за допомогою індикаторів соціального капіталу можна пояснити близько 10 % спостережуваних варіацій злочинності [1]. На користь ефекту соціального капіталу у зниженні рівня злочинності J. Brehm та W. Rahn (1997) наводять два основних аргументи. По-перше, соціальний капітал зменшує витрати соціальної взаємодії, що надалі сприяє мирному врегулюванню конфліктів. По-друге, громади з більш сильними зв'язками між її членами краще оснащені в плані самоорганізації та подолання проблеми «безбілетника в колективних діях» [2].

Проте, деякі концепти все ж таки враховують негативний вплив соціального капіталу на злочинність. D. Lederman, Norman Loayza, and Ana María Menéndez (2002), досліджуючи кореляційні зв'язки між насильницькою злочинністю та показниками соціального капіталу, приходять до висновку, що соціальний

капітал зменшує насильство, але у деяких контекстах, сильні соціальні взаємодії дозволяють особам, що беруть участь у злочинній діяльності, з більшою легкістю обмінюватися інформацією та ноу-хау та знижувати витрати на злочини. Крім того, глибокі зв'язки між членами громади, можуть сприяти впливу «успішних» злочинців на інших, прийняттю їх як рольових моделей і викликати схильність до злочинності та насильства в суспільстві [3].

L.A. Lomnitz та D. Sheinbaum (2004), вивчаючи роль довіри у неформальному секторі економіки різних соціально економічних систем (Латинська Америки, країн Радянського Союзу та пострадянських), дійшли висновку, що неформальна діяльність може мати негативні наслідки для суспільства, оскільки не сприяє ефективності системи, тяжіє до цементування несправедливості та полегшує корупційний обмін, що призводить до утворення злочинних організацій мафіозного типу [4]. M. Rubio (1997) аналізує роль наркокартелів, партизанських загонів і банд у формуванні порочного (збоченого) соціального капіталу в Колумбії. Він стверджує, що ці групи «псують» цілі громади, надаючи молоді моделі для наслідування і навчаючи використанню зброї і насильства [5].

Британський соціолог А. Леденцова відома завдяки своїм науковим роботам про економічну злочинність, неформальні зв'язки, патрон-клієнтські відносини у радянську і пострадянську епохи. У своїй першій книзі вона аналізує феномен блату – використання неформальних контактів і особистих зв'язків для отримання товарів і послуг в умовах радянської системи розподілу. Автор стверджує, що незважаючи на те, що політичні та економічні реформи після розпаду СРСР змінили російську повсякденність, практики блату все одно залишалися ключовими для розуміння соціальних та економічних проблем пострадянської ринкової економіки [6].

В Україні безпосереднього комплексного дослідження кримінологічних аспектів солідарності та інтенсивності контактів довіри у

злочинному середовищі не здійснено. Хоча у роботах деяких науковців, переважно соціологів, побіжно звучить ідея про деструктивні наслідки так званого негативного соціального капіталу. Зокрема, А. Бова (2003) у своїх роботах в якості прикладів негативної кооперації між людьми (зіпсованого соціального капіталу) називає злочинні угруповання, екстремістські й терористичні організації [7].

Одні з ключових проблем розвитку таких досліджень – це неусталеність категорії «соціальний капітал» та її індикаторів та відповідно методологічні складності емпіричного вивчення безпосереднього зв'язку між ними і злочинністю та іншими видами відхиленої поведінки, зокрема в економічній сфері.

Стаття переслідує мету надати обґрунтування доцільності методологічного використання властивостей «соціального капіталу із знаком «мінус» для дослідження динаміки відтворення тінювих економічних процесів, у яких він має найбільш інтенсивний прояв.

Не дивлячись на популярність терміну «соціальний капітал» у сучасних міждисциплінарних дослідженнях, його зміст викликає наукову полеміку. Відповідно і методи його вимірювання не можна визнати стандартизованими, оскільки вони все ще проходять стадію апробації.

Узагальнення наукових надбань щодо вивчення соціального капіталу дозволяє виділити декілька підходів до його визначення:

- 1) соціальний капітал як соціальні мережі та зв'язки між індивідами на основі взаємності та довіри (П. Бурдьє [8]; Р. Берт [9]);
- 2) як підтримувані суспільством неформальні норми та цінності (Ф. Фукуяма [10]);
- 3) як ресурс, який підвищує суспільну ефективність (В. Радаєв [11]);
- 4) як здатність спільнот до колективних дій задля досягнення спільної мети (Р. Патнем [12]; Дж. Коулман [13]).

Очевидно, що вказані підходи не є взаємовиключними, кожен виконує компенсаторну функцію відносно змістовних прогалин інших.

До функцій соціального капіталу належать:

– на макрорівні сприяє зниженню трансакційних витрат, пов'язаних з формальними механізмами координації, завдяки зростанню довіри між агентами;

– полегшує особисті неформальні взаємини між ринковими агентами, набуваючи особливого значення в реалізації інноваційних проектів, пов'язаних з великим ризиком;

– забезпечує зростання довіри між державою, бізнесом, профспілками і суспільством, тим самим сприяючи забезпеченню соціальної стійкості і в кінцевому рахунку економічному зростанню [14, с.53–54].

Виходячи з такого означення функціональної приналежності, більшість наукових робіт щодо соціального капіталу підтверджують гіпотезу, що цей ресурс сприяє економічному зростанню. Разом із тим, аналогічно економічному капіталу, соціальний капітал може бути використаний носіями деструктивної активності та у результаті стати капіталом злочинної агенції, спрямованим на результативність конкретної тіньової/кримінальної схеми, соціальний захист або підтримку злочинного середовища та системної злочинної діяльності у довгостроковій перспективі. Відтак слід розрізняти позитивний та негативний соціальний капітал.

Концептуально важливим є розуміння того, що при вивченні негативного соціального капіталу в економічній сфері у основному фокусі досліджень знаходяться не тіньові або злочинні процеси, спричинені поміж іншого браком довіри або солідарності господарюючих суб'єктів, а деформований соціальний капітал. Таким чином, негативний соціальний капітал може бути визначений як соціальні мережеві та комунікативні зв'язки носіїв тіньової/кримінальної активності, які забезпечують їх згуртованість, взаємну довіру, культивують деформовані цінності та збільшують рентабельність протиправного досягнення економічного успіху.

За рахунок вказаних переваг підвищується функціональність економічної девіантності, яка потенційно здатна успішно протистояти, навіть скласти конкуренцію формальним суспільним та економічним інститутам.

Згідно з відомим визначенням Д. Норта, інститути як інструмент координації встановлюють «правила гри» в суспільстві і тим самим скорочують трансакційні витрати. Попри те, що багато надій покладається на саморегуляцію ринку, традиційно регулюванням економіки в тій чи іншій мірі займається держава, використовуючи при цьому формальні важелі впливу – правові нормативи, тарифне, нетарифне регулювання тощо. На думку Л. Поліщука та Р. Меняшева, формальні інститути і соціальний капітал, вирішуючи близькі завдання, взаємно замінюють один одного [15, с.48].

Враховуючи те, що соціальний капітал навіть у легальній економіці є інститутом неформального походження, за умов дисфункціональності легальних інститутів, не сформованості компенсаторно-здатного соціального капіталу в економічній сфері, відбувається конвертація злочинних можливостей у економічне процвітання. Спостерігається своєрідний парадокс – при низькому ступені довіри та слабкому громадянському суспільстві формується підвищений запит на формальні інститути та державне регулювання. У разі, коли держава не виконує соціальні функції, виникає попит на тіньовий соціальний капітал, який тим не менш за рахунок корупційних зв'язків взаємодіє з державними інституціями. Каталізатором негативного соціального капіталу стає неспроможність держави забезпечувати неупереджений примус та реалізацію санкцій.

Аутсайдерство у досягненні економічного та професійного успіху у легальному полі, характерне для периферійних економік постіндустріального суспільства, формує так звану тіньову економічну реальність – з позалегалним перерозподілом доходів, телефонним правом, корумпованими правоохоронними органами, неправосудними рішеннями судів з «ручним» керуванням тощо, але з комунікативними зв'язками, що сприяють інтегративності неформальної економіки. За словами Н. Лумана, ексклюзія інтегрує набагато сильніше, ніж інклюдія [16, с.44].

Культурні цінності та поведінкові стереотипи, підтримувані соціальним капіталом, можуть стати частиною певної ідентичності, під впливом якої приймаються ті чи інші економічні рішення. Ідентичність маргінальних або дискримінованих груп може перешкоджати їх продуктивній економічній діяльності та інтеграції в економічний і соціальний мейнстрім. У таких випадках знову проявляється «тіньова сторона» соціального капіталу, і економічна віддача на нього виявляється негативною [17].

Між тим, очевидним є занурення білих комерційців у нелегальну економіку як на діяльницькому, так і на психологічному рівнях. Позиції, які займають «білі комерційці» та інші особи, залучені у тіньові та кримінальні схеми, мотивовані придатністю до пом'якшення несприятливого інституційного середовища: ставки оподаткування надвисокі для виживання малого та середнього бізнесу, але податки не сплачуються; процедури державного контролю бюрократизовані, але існують відпрацьовані схеми їх уникнення; суворість законів компенсується їх невиконанням.

Таким чином, солідарність тіньовиків забезпечується соціальними функціями, які виконує для них тіньова економіка. За влучним виразом В. Пелевіна, наш «консенсус еліт» забезпечується **«валовим національним відкатом»** [18]. А в умовах інформаційного буму неформальні комунікативні можливості учасників тіньової економіки отримують нового імпульсу до розвитку.

Соціальний капітал тіньової економіки виступає своєрідною зв'язковою ланкою між різними елементами, що дозволяє прослідкувати їх динамічну взаємодію. Такими елементами є:

1) учасники тіньових відносин, яких можна згрупувати за принципом трьохрівневої піраміди: а) представники владних органів, які торгують державними інтересами і посадами, володіють реальними можливостями для прийняття тіньових рішень; представники фінансово-промислового капіталу; кримінальні елементи, зайняті торгівлею наркотиками, зброєю

та людьми і т.п.; в) тіньовики-господарники, до яких належать приватні підприємці, фінансисти, банкіри і т.п., а також ряд «середніх» за рівнем займаної посади чиновників, кримінальних елементів, які використовують своє становище в корисливих цілях; с) наймані працівники фізичної та розумової праці з неформальною зайнятістю, для яких не реєстрована діяльність є вторинною зайнятістю і джерелом додаткових доходів [19, с.488];

2) виробничі ресурси (фінанси або інший капітал, що має рентабельну привабливість виведення із легальної сфери та інвестування у тіньовий сектор, примноження та подальшого відмивання; у випадку кримінальної економіки – капітал, здобутий поза правовими (іноді позаекономічними силовими) способами) та власне тіньові операції з ними;

3) інфраструктура (легальні та напівлегальні «обслуговуючі» інститути банківського сектору, «служби безпеки» підпільних ринків, мережа клієнтів-споживачів тощо).

Умова функціонування тіньової економіки – це наявність виробничо-перерозподільчих координаційних (горизонтальна впорядкованість) та субординаційних (вертикальна впорядкованість) відносин між зазначеними елементами. Якість та переваги таких відносин доцільно аналізувати з позицій соціального капіталу.

Кримінологічна оцінка негативного соціального капіталу включає три компоненти: міжособистісний (тісність та інтенсивність комунікативних зв'язків: індивідуальних та корпоративних), організаційний (норми поведінки, швидкість мобілізації тіньових ресурсів та реакції на зміну правових та ринкових регуляторів) та моральний (довіра, деформовані ціннісні орієнтації та правосвідомість, неформальний злочинно-діловий етикет, кримінальне мислення, популяризація злочинного способу досягнення успіху).

Усі елементи тріади пов'язані один з одним: мережі зміцнюють довіру між учасниками та сприяють поширенню і зміцненню просоціальних норм, а спільність цінностей і взаємна довіра розширюють соціальні мережі

та контакти. Але довіра та соціальні мережі, що створюються задля досягнення суспільного блага, можуть характеризувати не тільки суспільство в цілому, але і солідарність окремих спільнот, що переслідують цілі, що не співпадають або суперечать сталому розвитку суспільства та по суті є деструктивними. Коли соціальний капітал переслідує не суспільні цілі і цінності, а виключно індивідуальні, відбувається його деформація. Такі форми підтримки, як непотизм, протекціонізм, фаворитизмі кумівство, сьогодні розглядаються як корупційна практика. Довіра у вузьких колах (власників ресурсів) веде до загальної недовіри у суспільстві.

Сегментація (структуризація) тіньової економіки має взаємний вплив із характеристиками негативного соціального капіталу. Нас цікавлять здебільшого так звані «сіра» та «чорна» її складові. Сіра представлена злочинами та правопорушеннями, що посягають на господарську діяльність та пов'язана з незаконним отриманням прибутку (незаконна підприємницька діяльність, ухилення від сплати податків, забезпечення неформальної зайнятості). Чорна є виключно кримінальною діяльністю та зосереджена на виробництві та реалізації товарів та послуг, що вилучені із цивільного обігу або знаходяться в обмеженому цивільному обігу. До уваги слід взяти також сегмент, що отримав назву поза правової економіки – економічну діяльність, що формально не суперечить закону через прогалини та відсутність регулювання, але порушує права інших господарчих суб'єктів, споживачів та держав та спричинює шкоду (фінансові піраміди 90-х, сформовані за принципом Понзі). Мережеві зв'язки, що характеризують негативний соціальний капітал, дозволяють системно дослідити, яким чином на базі цих сегментів тіньової економіки розвиваються корупція, організована та білокомірцева злочинність та стають її невід'ємними атрибутами; які зв'язки існують між легальним та тіньовим сектором.

Соціальна комунікація у тіньовій економіці є децентралізованою. Співтовариства учас-

ників тіньових схем мають мережеву структуру, що ускладнює їх аналіз порівняно із ієрархічними угрупованнями. При цьому між різними учасниками, групами учасників спостерігається слабкі та сильні зв'язки. Але в деяких випадках слабкі зв'язки є більш ефективними, ніж так звані сильні. Потужний криміногенний потенціал має не стільки частота та довготривалість контакту (коруптування конкретного службовця конкретним учасником економічних відносин), скільки потенційна можливість реалізації підкупо-продажних відносин «на вимогу» необмеженої кількості осіб. Такий підхід дає можливість оцінювати як власне тіньову/злочинну мережу, так й інфраструктуру тіньової економіки.

В Україні спостерігаються досить високі показники людського потенціалу (в т.ч. рівень освіти), але низькі індикатори соціального капіталу. Негативний соціальний капітал у тіньовій економіці України теж має свої особливості, здебільшого зумовлені малим радіусом довіри¹ для мереж тіньовиків.

На формування зазначеного типу негативного соціального капіталу в Україні вплинули фактори довготривалої дії. У розвинених країнах різноманітні неприбуткові організації, що формують громадянське суспільство, служать найважливішим каналом, що оминаючи бюрократичні перепони, дозволяє транслювати інформацію про потреби і наміри людей у вищі ланки управління, а також контролювати дії влади. У нашій державі влада як і раніше дистанційована від народу і здебільшого діє в автономному режимі, більш-менш зважаючи лише на інтереси найбільш заможних і сильних соціальних груп, які складають меншість населення. Ці групи сформовані ще за радянських часів, але набули усталеності у 90-ті на тлі масштабних незаконних приватизаційних процесів, що стали основою тінізації та олігархізації економіки України.

¹ За висловом Ф. Фукуями, групи мають певний радіус довіри, тобто коло людей, серед яких діють спільні норми.

Називаючи радянську економіку економікою дефіциту, В. Радаєв пише, що затребувані товари розповсюджувались з-під поли через неформальні мережі з активним використанням відносин персоніфікованого блату [20, с.11]. Відомо, що привабливість отримання тієї чи іншої посади вимірювалась навіть не рівнем заробітної плати, а доступом до розподілу дефіцитних ресурсів. Сьогодні актуальність блату переходить у інше русло – посада дає можливість отримання статусних можливостей, що забезпечує не тільки доступ до ресурсів, але й вплив та поєднання влади та бізнесу. Довіра у негативному соціальному капіталі виражена також у визначенні формальним власником корупційно здобутих благ – наближених осіб – родичів, друзів тощо.

«Специфічний (неформальний) соціальний капітал у вигляді використання родинних і дружніх зв'язків, знайомств (тобто високої довіри усередині мережі та недовіри до інших членів суспільства) був важливим ресурсом у радянській системі перерозподільної економіки. Він сприяє досягненню визначених позицій у бізнесі і політику й у посткомуністичному суспільстві, – пише А. Бова. – ... Близькість до вищою бюрократії, долучення до патрон-клієнтних відносин за часів перебудови дала можливість окремим підприємцям за рахунок політичних преференцій, доступу до державної власності і бюджету, а також пільг (податкових, митних тощо), отримувати надприбутки. Кримінальні елементи, завдяки високій солідарності усередині мережі і контактами з бюрократією, одержали можливість легалізації «тіньових» доходів і участі в перерозподілі надприбутку» [7].

Нематеріальний характер компонентів ускладнює емпіричне дослідження ролі соціального капіталу у відтворенні тіньових економічних процесів, але такий підхід дозволяє виявити: фактори включення певних професійно підкованих спеціалістів у злочинне середовище; вплив соціальних процесів ексклюзії/інклюдії на інтегрованість кримінального співтовариства; кланові клієнт-патронські тіньові мережі, зокрема у сфері отримання пе-

реваг у тендерних закупівлях; симбіотичні зв'язки економічної, політичної та організованої злочинності та легальної складової економіки; соціометрику дихотомії «кримінальність-віктимність» у економічних злочинах; кореляцію згуртованості учасників тіньових процесів та зменшення трансакційних видатків тіньових схем. З огляду на те, що ступінь недовіри у легальній економіці та солідарності у тіньовій гальмує інновації (зокрема, електронну комерційну діяльність, електронні держзакупівлі, доступ до реєстрів речових прав на майно, тобто все те, що власне повинно витіснити тіньовий обіг), слід зосереджуватися на переорієнтуванні негативного соціального капіталу у позитивний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Akçomak İ. Semih, BasterWeel. The Impact of Social Capital on Crime: Evidence from the Netherlands // Maastricht University and IZA Discussion. – Paper No. 3603, July 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ftp.iza.org/dp3603.pdf>.
2. Brehm J., Rahn W. Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital / Brehm Johnand, Wendy Rahn // American Journal of Political Science. – 1997. – 41. – P. 999–1023.
3. Lederman D. Violent crime: does social capital matter? / Daniel Lederman, Norman Loayza, and Ana María Menéndez // Economic Development and Cultural Change. – 2002. – Vol. 50. Issue 3. – P. 509–539.
4. Lomnitz L. A. Trust, Social Networks and the Informal Economy: A Comparative Analysis / Larissa Adler Lomnitz, Diana Sheinbaum // Review of Sociology Vol. 10 (2004) 1. – P. 5–26.
5. Rubio M. Perverse Social Capital – Some Evidence from Colombia / Rubio Mauricio // Journal of Economic. – 1997. – Issues 3. – P. 805–816.
6. Ledeneva A. Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange / Ledeneva, Alena. – Cambridge : Cambridge University Press. – 1998.

7. Бова А. А. Соціальний капітал і організована злочинність / А. А. Бова // Науково-практичний журнал. – 2003. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20070909014032/http://mndc.naiau.kiev.ua/Gurnal/8text/g8_04.htm.
8. Бурдые П. Формы капитала / Бурдые П. // Экономическая социология. – 2002. – № 5. – С. 60–75.
9. Burt P. Structural Holes: The social structure of competition / Burt P. – Cambridge, MA. – 1992.
10. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
11. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 20–32.
12. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / Putnam R. // Journal of Democracy. – 1995. – January.
13. Coleman J. S. Social Capital in the Creation of Human Capital // Social Capital: a Multifaceted Perspective / Eds. P. Dugupta, I. Serageldin. – Wash. DC : World Bank, 2000.
14. Маилян Ф. Н. Роль социального капитала в процессе формирования человеческого капитала / Ф. Н. Маилян // Вестник Томск. гос. ун-та. – 2012. – Экономика. – № 1 (17). – С. 51–62.
15. Полищук Л. Экономическое значение социального капитала / Полищук Л., Меняшев Р. // Вопросы экономики. – 2011. – № 12. – С. 46–65.
16. Луман Н. Общество общества. Кн. 4: Дифференциация. Пер. с нем. / Б. Скуратов. Кн. 5: Самоописания. Пер. с нем. / А. Антоновский, Б. Скуратов, К. Тимофеева. – М. : Изд-во «Логос», ИТДГК «Гнозис», 2010 – 608 с.
17. Akerlof G., Kranton R. Economics and Identity / Akerlof G., Kranton R. // Quarterly Journal of Economics. – 2000. – Vol. 115. – No 3. – P. 715–753.
18. Интервью: Виктор Пелевин: «Главный писатель России – полковничья должность, а я лейтенант запаса» // Известия. – 03.11.2015 [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/307921#ixzz2D6nRAVqH>.
19. Экономическая безопасность, производство, финансы, банки / под ред. В. К. Сенчагова. – М. : Финстатинформ, 1998. – 622 с.
20. Радаев В. Теневая экономика в России: изменение контуров / Радаев В. // Pro et Contra. – 1999. – Т. 4. – № 1. – С. 5–24.

Мельничук Т. В. Негативний соціальний капітал у механізмі мінізації економіки / Т. В. Мельничук // Форум права. – 2016. – № 1. – С. 195–201 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_1_33.pdf

Негативний соціальний капітал визначено як соціальні мережеві та комунікативні зв'язки носіїв тіньової/кримінальної активності, які забезпечують їх згуртованість, взаємну довіру, культивують деформовані цінності та збільшують рентабельність протиправного досягнення економічного успіху.

Мельничук Т.В. Негативный социальный капитал в механизме тенизации экономики

Негативный социальный капитал определен как социальные сетевые и коммуникативные связи носителей теневой/криминальной активности, которые обеспечивают их сплоченность, взаимное доверие, культивируют деформированные ценности и увеличивают рентабельность противоправного достижения экономического успеха.

Melnychuk T.V. Negative Social Capital in the Shadow Economy Mechanism

Negative social capital is defined asocial network and communicative relations of actors of shadow/criminal activities that ensure their cohesion, mutual trust, cultivate warped values and increase the profitability of illegal economic success.